

Mária és Dzsamíla is a Jókai-regényekre emlékeztetnek. Ísza ízig-vérig multikulturális (bal és jobbkezes) hős, ámde mégsem igazán posztmodern regényhez illő elbeszélő. Azt vallja: „Aki íróttal fog, annak kötelessége tisztán tartani a mese áramának medrét, partját tarka növényekkel betelepíteni, és a medencében csak anynyi vízililiomot hagyni, ami még csábít, de az önfeledt úszást nem gátolja.” Nem is gátolja semmi. Boldogan tempózunk kalandról kalandra, rejtélyről rejtélyre a Dél-Dunántúlt bebarangoló Ísza és a Mediterráneumot bekalandozó ősei nyomában. Vajon sokat veszítünk-e, ha a művet a sok intertextuális ide-oda utalás, sőt filozófiai elmélkedés dacára ragyogóan megszerkesztett kalandregényként olvassuk? (Úgy látszik, korai volt még meghúzni a Jókai-örökség fölött a vészharangot.)

És vajon idegen-e ettől a különös regénytől a példázatos jelleg? Ísza, a katona egyik utolsó kalandja Szigetvár meghódítása. Míg Szigetváron egymás kezétől estek el a hősök, addig Pécssett kéziratokat, eszméket, szavakat, nőket cserélnek. Kétségkívül EU-komformabb életesmény ez. Sziget ostroma után Ísza meglátogatja régi, jó cimboráját, Bornemissza Gergelyt az isztambuli börtönben, és jót diskurálva eladomáztatnak a derék Dervis bégen. És az elbeszélés lejegyzésének idején az „új földesúr”, Ísza – ez azért talán már túlzás! – egyik „hű jobbágya” báránypőr takaróján melengeti hűlő ujjait.

És közben ír. Örökösen ír. Mert van mit (ki)fordítani. *(Jelenkor)*

BÁNKI ÉVA

Nemek tropológiája

DARABOS ENIKŐ: NEM-JÁTÉK. NYELV, NEMI SZEREPEK, PSZICHOANALÍZIS

Darabos Enikő könyve a pszichoanalízis elméleteit, a dekonstruktív nyelvfilozófiát és a posztstrukturalista nemiség-elméleteket hozza játékba néhány (jórészt) pszichoanalitikus szöveg problémacentrikus olvasása kapcsán. Interdiszciplináris érdekeltsgű és módszertanú vizsgálódásról van tehát szó, mely izgalmas és tanulságos olvasmány lehet a (poszt-)humántudományok mindazon művelői számára, akik bármely fent említett területen érdekeltek. Az elemzés célja azon trópusok vizsgálata, melyek ezekben a szövegekben a nemiség konstrukcióit (mint diszkurzív teljesítményt) létrehozzák, módszere pedig alapvetően a jelölés töréseire, a szövegek többértelműségeire és ideológiai beágyazottságára figyelő dekonstruktív retorikai olvasás. A szöveg tehát, mint az előzőekből már sejtethő, irodalom- és kultúraelméletileg reflektált, szövegcentrikus vizsgálódások gyűjteménye, mely aktívan kapcsolódik a nemzetközi kortárs tudományossághoz, illetve az ezt meghatározó elméleti-kritikai áramlatokhoz. Darabos Enikő első önálló könyve ugyanakkor (ahogy a legtöbb „első kötet”) – a fenti totalizáló meghatározások és az előtörténetének fontos részét képező doktori disszertáció dacára – meglehetősen színes, széttartó, változó érdeklődésű, változó olvasási módszereket felvonultató és változó színvonalú szöveg, mely maga is arra hívja olvasóját, hogy a jelölés törései, el-

csúszásai mentén olvassa. Az olvasó fejében megképződő elsőkönyves szerzői beszélő maga is számos alakváltozáson megy keresztül a könyv során (akárcsak az általa elemzett nietzschei nőalakok): a különböző fejezetekben máshogy kérdez, olvas és ír. Nietzsche nőalakjaival összevetve azonban mutat egy igen fontos különbséget: változásaiban *fejlődik* is. Más szóval: a szöveg fejezetről fejezetre egyre jobb lesz.

A könyv egy (nyilván utólag született) professzionális módon megírt előszóval indul, mely rengeteget tesz azért, hogy a szöveg különböző fejezeteit egy egységes kutatási projekt részeként foghassuk fel. Ezt a Nietzsche-fejezet követi, mely a filozófus szövegeiben megjelenő nőalakok elemzésére vállalkozik gender-politikai szempontból. Már ebben az első fejezetben összeállnak az olvasás elméleti és módszertani elemei. A „recept” körülbelül a következő: (1) vedd a nemiséget (egyresort feminista irányzatokat követve) mint a testtől független diszkurzív-nyelvi teljesítményt, (2) tekintsd a nyelvi jelentést (Paul de Man-t követve) a trópusok által formálnak és (3) performatívnak (hiszen ez a performativitás hozza létre a nemi identitás különböző formációit), (4) olvasd a nőiség alakzatait a de Man-i trópusok retorikájának dekonstruktív módszerei szerint, hogy kibonthasd az első látásra mizogün fallo(go)centrikus képekből a patriarchális jelölőrend szubverzív másikját. (5) Élvezd!

Darabos Enikő pedig élvezni is. Jele ennek az élvezetnek az értelmezések kreativitása, az értelmezői nyelv burjánzó, szakkifejezések halmozásában már-már perverz mód tobzódó, (talán kissé) túlretorizált volta, valamint az elemzések csapongó, gyakran metonimikus csúszásokon keresztül szerveződő struktúrája/strukturálatlansága. Ez utóbbi jellegzetesség végigvonul a szövegen: az elemzés fókuszának tisztán tartása nem mindig valósul meg olyan mértékben, mint azt egyes olvasók (én például) bizonyára szeretnék. Magyarul: nem mindig lehet tudni (én legalábbis nem tudtam), hogy hol mi is pontosan a szöveg tétje, mire is megy ki a játék. Ez vonatkozik a részekre, a fejezetekre is, amelyekben belül mintha a szöveg olykor maga is színre vinne némi (kristevai értelemben vett) szemiotikus „bolyongást”, de vonatkozik a könyv egészére is. A fókusz sokkal tisztább lenne, ha az olvasónak a szerző világosabban elmagyarázná, miért is van szó legalább annyit az őselfojtáshoz kapcsolódó problémákról, mint a nemiségről. Mintha ez a két szál nem mindig fonódna össze problémamentesen, az egyikből adódó következtetések gyakran nincsenek eléggé visszavezetve a másikhoz, illetve a szöveg feltételezhetően egységes (?) tárgyához. Az őselfojtás teóriája ráadásul egyébként is a pszichoanalitikus elméletek egyik legkuszább és legellentmondásosabb része (ahogy szerzőnk is reflektálja), ennek apóriái pedig mintha néha magát a szöveget is megfertőzték volna, mely nem mindig tud kilábalni a részproblémák kuszaságából.

A fejezeteken belül is előfordul egy-két olyan hely, ahol érzésem szerint a szöveg felépítése nem egészen logikus, és van egy-két olyan interpretációs lépés is, amely további legitimációra szorulna. Ilyenek például a mitológiai elemek posztsztrukturalista teoretikus keretbe helyezései, melyek a dolgozat színes és kreatív pontjai, ugyanakkor az, hogy mit is jelentenek-jelentsenek az értelmezésben, nem mindig tűnik eléggé indokoltnak. (Teiresziász például éppúgy lehet az a „belső látással” rendelkező kiválasztott, aki a környezetével ellentétben túllát az emberi –

szimbolikus, vak – világon, mint a nyelvbe történő belépésért a látás elvesztésének áldozatával fizető szubjektum; Narcisszosz halálát pedig éppúgy okozhatja a vágy rövidzárlata, a szimbolikusban megszokott dialektikus pót-utak bejárásának hiánya, annak a nyelvnek a hiánya, mely vágyát elterelné a néma tükörképről, mint a szimbolikusban önmagára ismerés.) Ezek néha gyenge láncszemeknek tűnnek és megerősítésre szorulnak, hisz ha az olvasó bizalma az okfejtés egyetlen láncszemében is meginog, az egész gondolatmenet veszthet relevanciájából. Szerencsére a könyvben előre haladva egyre kevesebb ilyen pontot találhatunk.

A szöveg és a fókusz egységességének problémájához kapcsolódik az a kérdés is, hogy vajon Nietzsche szerzői neve valóban egy pszichoanalitikus diskurzust jelöl-e, mint azt a cím sugallja. Véleményem szerint Nietzsche igen fontos lehet akár a pszichoanalízisben megjelenő nőképek értelmezéséhez is, ugyanakkor illene egy kicsit jobban elmagyarázni, miért is e rész. Olvasás közben néha az lehet az érzésünk, mintha a szöveg számára születése közben válna fokozatosan egyre világosabbá, hogy miről is van szó, melyek a fő hangsúlyok.

Mindezen problémák mellett a Nietzsche-fejezet, amellet, hogy véleményem szerint a szöveg legkevésbé sikeres darabja, fontos adaléka lehet a magyar nyelvű Nietzsche-recepciónak, melyben (ismereteim szerint) sem a dekonstruktív, sem a gender-politikai szemléletű olvasásnak nincs kiterjedtebb hagyománya. A fejezet főként az én-másik viszonyt, illetve a megismerés és a nő viszonyát vizsgálja az ide vonatkozó (különböző Nietzsche-szövegekből származó) idézetek elemzésén keresztül. Darabos Enikő elemzéseiben Nietzsche gyakran közel kerül Derridához (Derrida pedig Lacanhoz), ami sokat tesz egy (még) izgalmasabb (és gender-politikailag összetettebb) Nietzsche-értelmezés megszületéséért, de a pozíciók közé veszélyes lehet egyenlőséget tenni. Bár Derrida az *Éperons*-ban eljátszik Nietzsche stílusával, az ő nőalakjai mégsem ugyanazok, mint a német filozófuséi, ahogy nyelvelméleti pozíciói sem. Nem vagyok biztos benne, hogy Nietzschénél valóban egyszerűen ellehetetlenül a nő igenlése, ahogy abban sem, hogy bármiféle szolipszizmusra redukálható lenne nála az én-másik viszony. Véleményem szerint ez a gyakran fontos meglátásokkal és szép értelmezői fordulatokkal tarkított fejezetet jobbá tehetné Nietzsche pozícióinak összetettebb értelmezése, esetleg egy-két olyan kritikai szöveg megismerése, amely nem szigorúan Derrida és a poszt-kor-szak felől érti őt.

A könyv második nagy része Freud nőképét, illetve nőiséghez való viszonyát vizsgálja, méghozzá a pszichoanalitikus kritika (szerintem) legproduktívabb áramlatait követve abban a tekintetben, hogy a freudi elméletet és módszertant fordítja (a nagybajuszú fallikus ősapaként megjelenő) Freud ellen. A pszichoanalitikus szimptóma-olvasás és a dekonstruktív retorikai olvasás jól bevált kombinációja Darabos Enikő szövegében is produktívan működik. A fejezet „a pszichoanalízist a »nőiség rejtélyének« megfejtésére irányuló törekvésként tekinti, és a freudi elmélet alaptéziseinek és terminusainak értelmezése során a diskurzus figurativitására figyel, mint olyan nyelvi működésmódra, melynek vizsgálata során megmutatkozhatnak az elmélet idioszinkretikus pontjai. A továbbiakban az érdekel tehát, milyen tropológiai műveletek során állítódik elő a freudi pszichoanalízis nőképe, és hogyan értelmeződik mindez az elmélet tudományos legitimáció-kényszere felől.”

(48–49.) Persze mindeközben Darabos Enikő egy sor különböző, egymáshoz csak lazán kapcsolódó kérdést érint, mint a Freud által megemlített Ananké figurája, a tudományosság kérdése, a libidó-elmélet viszonya a fogalmisághoz, az ösztönelmélet, a fort-da játék, a péniszirigység, vagy a leánygyermek ödipalizációja. Talán már ebből a felsorolásból is látható, hogy a szöveg igencsak ambiciózus: e kérdések adott szempontú alapos elemzése inkább igényelne egy vastkosabb könyvet, mint huszónhét oldalt. Ezen oknál fogva, illetve a vonatkozó Freud-szakirodalom szinte teljes hiánya miatt úgy gondolom, ez a rész is inkább a kérdésfelvetések magyar nyelvű szakirodalomban való viszonylagos nívója, illetve az egy-egy ponton megjelenő kreatív kritikai-értelmezői meglátások miatt értékes olvasmány.

A következő, Lacanról szóló rész már sokkal komolyabb tudományos teljesítmény. Bár a gondolatmeneten itt is nemegyszer úrrá lesz némi metonimikus elköszálás, a nemzetközi szakirodalom nagyobb fokú jelenlétének köszönhetően a kérdésfelvetéseknek és elemzéseknek sokkal nagyobb a tudományos relevanciája, kimaradnak az argumentáció logikáját néhol az előzőekben heterogénné tevő mítoszkritikai részek, és egészében kiforrottabbá válik a szöveg nyelvi-logikai-fogalmi szervezettsége. A fejezet Lacan női szexualitásra vonatkozó elképzeléseit elemzi, elsősorban a Másik fogalma, a nőiség és nyelv viszonyai, a *jouissance* fogalma, illetve a szubjektumnak a fallikus jelölőhöz való viszonya kapcsán. Darabos Enikő ugyanis hívja fel a figyelmet a lacani elméletben rejlő olyan momentumokra, melyek lehetővé teszik a női szexualitásról írott szövegeinek feminista szempontból konstruktív használatát. A kortárs feminista pszichoanalitikus kritika olyan alapvető belátásai bukkannak itt fel, mint hogy Lacan szerint „a nő [nem] csak és kizárólagosan a szimbolikus rend kivetettjeként fogható fel, hanem épp a fallikus funkcióban rejlő szubverzív lehetőségek megmutatkozásaként” (101.); vagy „a nő nem létezik” (botrányt kavará) lacani kijelentése kapcsán az, hogy „nem a nő létezése az, amit Lacan kétségbe von, hanem a fallikus törvény uralta szimbolikus rendben a nő számára az ex-sztázis lehetőségét tartja fenn, egy olyan törvényen kívüli helyet, melyet a nyugati kultúra elsősorban (...) a misztikusoknak engedélyez... Ezt a tapasztalatot Lacan a *jouissance*-szal hozza összefüggésbe...” (102.). Sajnos ez a fejezet is tartogat egy-két kétes értékű értelmezői lépést (mely Lacanról lévén szó, bizony könnyen megeshet): véleményem szerint szerzőnk félreérti mind a lacani többlet-élvezet (*plus-de-jouir*) fogalmát, mind a kasztráció fogalmával kapcsolatos Lacan és Derrida közötti különbségeket (vö. 103.). A lacani többlet-élvezet női tudáshoz kötése azért lehet problémás, mert ez nem az a több, amivel a női *jouissance* túl van a férfirenden, hanem a gyönyör feláldozása során érzett azon obszécén gyönyör, mely épp a rendnek való megfelelésből, az áldozathozatalból, a *jouissance* feláldozásából fakad, azaz a nagy Másiknak való tetszésből és megfelelésből (a derridai *áldozat hiperökonómiájához* hasonlóan). Az *Éperons* 103. oldalán idézett passzusában pedig Derrida csak látszólag fejt ki egy Lacanhoz nagyon is hasonló álláspontot (mint ahogy szerzőnk állítja): „a kasztráció *nem történik meg*” kijelentés (melynek forrása mellest a 180. lábjegyzetben rosszul is van hivatkozva) ugyanis épp a Lacan–Derrida vita egyik sarkallatos pontjára világít rá, a kasztráció helyhez-nem-kötött voltára. Az eredetiben a „la castration n’ a pas lieu” kijelentés szó szerint azt is jelenti, hogy a kasztrációnak nincs helye, a hiány nem

lokalizálható. Ez pedig, mint ahogy azt máshol volt szerencsém részletesen kifejteni, a Lacan és Derrida közötti nyelv- és szubjektumelméleti különbségek egyik fontos pontja.) Hozzá kell tennem, hogy e problémás részletek nem érintik a fejezet legfontosabb mondanivalóját. A szöveg jól érti és elemzi Lacan azon passzusait, ahol direkt módon a nőiségről van szó, és csak azokon a helyeken érezhető némi bizonytalanság, ahol ettől távolabbi fogalmakat próbál bevonni az interpretációba. Véleményem szerint a fejezet fontos darabja a hazai gender-érdekeltségű Lacan-recepciónak.

A könyv utolsó – talán legjobban sikerült – fejezete elsősorban a platóni *kbóra* feminista és dekonstruktív értelmezéseiről szól. A *kbóra*, mint ismeretes, Platónnál az a minden formát megelőző őselem vagy gyűjtőmedence (vö: 13., 107.), mely „megelőz minden formát” (107.), mely „mindent befogad ... de őt magát nem fogadja be semmi, teret ad a létezés formáinak, de ő maga nem ölt semmilyen formát” (uo.), és amely „a posztfreudiánus diskurzusban az »őselfojtás« maternális teréként értelmeződik” (12.), azon „helytelen tér[ként], amely lehetővé teszi a formák létrejöttét, jelölhetőségét, de maga kívül reked a jelölésen” (107.). Ezt az utolsó fejezetet azért tartom fontosnak, mert itt artikulálódik legtisztábban, hogy mi is a téje a szubjektum előtörténetének és az őselfojtás-elméleteknek a nemiség megértése és értelmezési szempontjából. Ez a könyv azon része, amelyben gyakran egymás mellé kerülnek az összetartozó dolgok, világossá lesznek az összefüggések, az olvasónak pedig esélye nyílik, hogy utólag megértse az előző fejezetek egy-egy (akkor talán motiválatlannak tűnő) részlemezésének a relevanciáját egy összeszedettebb jelentésagyúttásban. Persze szerzőnk itt is sokat „siklik” egyik szerzőről a másikra, egyre körözve a központi problémák körül, olyan elméletírók ide kapcsolható elképzeléseit elevenítve fel, mint Jacques Derrida, Julia Kristeva, Luce Irigaray, Judith Butler, Paul de Man, G. C. Spivak vagy Cynthia Chase. Ezáltal ugyanakkor esélyünk nyílik arra, hogy bepillantást nyerjünk, hogyan is kapcsolhatók egymáshoz a fenti szerzők elképzelései az őselfojtás, a *kbóra*, az abjekció, a nyelvbe való belépés kapcsán. Hogyan látja Derrida a *kbórá*t a jelölésnek ellenszegülő külsődlegességeként (vö. 108.) és a tropológia lehetőségeire való rákérdezésként (vö. 111.); hogyan lép kapcsolatba Kristevánál az anyai, a kitaszított (abjekt) és a *kbóra* „mint az Egynek, az érzékelhetőnek, a fenomenalitásnak való ellenszegülés: a jelölés implicit *helytelensége*” (110.); miképp vázolható fel Chase és Kristeva nyomán „az én metaforikus totalizációjának elsődlegességét tételező freudi elgondolás”-nak (132.) egy kevésbé totatlizáló, a feminista elmélet számára előnyösebb alternatívája a Chase-féle „maternális inskripciók” fogalmán keresztül. Szerzőnk éles szemmel veszi észre a különböző *kbóra*-értelmezések párhuzamait, különbségeit, valamint teoretikus és gender-politikai következményeit.

A *kbóra* fogalma azért is fontos, mert értelmezésében összebékíthetőnek látszik a könyv két legfontosabb mester-diskurzusa, a feminizmus és a dekonstrukció. E, számomra igen tanulságos és érdekfeszítő, nagy összetettségű fejezet végén egy kissé egyszerűnek, a felhasznált elméletek fényében pedig akár naivnak tűnik a konklúzió, mely szerint „a nő amiatt válik ártalmassá, mert nem annak fogják fel, ami”. Ez a zárlat mintha leegyszerűsíténé a megelőző elemzéseket. Emellett a feje-

zet számos izgalmas eredménnyel és belátással szolgál, ezúttal a szakirodalmat is ügyesen használja, kérdésfeltevései mindvégig izgalmasak és relevánsak.

Az említett problémák persze részben a tárgyalt kérdések összetettségéből és az elemzett szövegek bonyolult, sokhangú voltából is következhetnek. A szerző bátorsága külön elismerést érdemel, hisz olyan problémák és elméletek boncolgatására vállalkozott, melytől bizonyára sokan visszariadnánk. Egy ilyen nehézséget felvető anyag kezelése nem egyszerű feladat, különösen ilyen fiatal korban. Olyan feladat, mely e rafinált szövegek értelmezésekor szükségképp szolgáltatja ki magát a bírálóknak. A fenti kritikai észrevételek mellett Darabos Enikő könyvét a kortárs hazai tudományos törekvések fontos, izgalmas és nemegyszer (produktív módon is) provokatív darabjának tartom. (*Jószöveg Műhely*)

KALMÁR GYÖRGY

Egy irodalomtörténész a „rég iskolá”-ból

JEAN STAROBINSKI MŰVEI MAGYARUL

A rendszerváltás után szinte határtalan lehetőségek nyíltak arra, hogy a különböző, honi irodalomelméleti iskolák magyar nyelven is hozzáférhetővé tegyék azokat a műveket, amelyek számukra alapvető belátásokkal szolgáltak. Az érdeklődő olvasó szinte a bőség zavarával küzdött, ennek ellenére – érthető módon – maradtak hiányosságok. A lehetőségeknek azóta a könyvkiadás nehézségei szabnak egyre komolyabb határt, de továbbra is vannak olyan vállalkozások, amelyek eddig idegenül hangozó vagy kevéssé ismert neveket és életműveket ismertetnek meg az érdeklődő olvasókkal. Így vált a közelmúltban magyarul is hozzáférhetővé Maurice Blanchot egy könyve, vagy a már jól ismert Barthes, Genette és Ricœur írásai mellett a kevésbé ismert Pierre Brunel és Georges Poulet néhány tanulmánya. S kis hazánkban ma szinte csodaszámba menő módon két kiadó egyszerre jelentett meg egy-egy Jean Starobinski-kötetet.

A svájci irodalom- és eszmetörténész elsősorban a genfi egyetemhez kötődik, de tanított a baltimore-i Johns Hopkins Egyetemen és meghívott előadója volt a párizsi Collège de France-nak is. Starobinski azért atipikus irodalomtörténész, mert orvostudományi doktorátussal is rendelkezik (talán ennek is köszönhető a melan-kólia iránti érdeklődése, s az ennek szentelt könyv), így korántsem meglepő, hogy egy időben a genfi egyetemen az orvostudomány történetét is oktatta.

Starobinski nevét az irodalomelmélet története a tudat kritikájához (Jean-Yves Tadié) vagy a tematikus kritikához (Wilfried Smekens) köti, s ezen belül is a genfi iskolához. Irodalomtörténészek több generációját a barátság és a tanítványi viszony kötötte össze. A fiatalabbak, Georges Poulet, Jean Rousset és Starobinski, akik közül az utóbbi az egyetlen még élő tag (1920-ban született), Marcel Ray-